

Марина ПАЛІЄНКО, Ігор СРІБНЯК

НА ЧОЛІ АРМІЇ І ДЕРЖАВИ: ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПОЛЬЩІ (КІНЕЦЬ 1920–1923 РР.)

Після тяжких боїв між РСЧА і Армією УНР, які точилися у середині листопада 1920 р., остання мусила відступити за р. Збруч, після чого – відповідно до міжнародних норм – передала зброю та військове майно своєму фактичному союзнику. Крім того, до Польщі був змушений евакуюватися й уряд УНР, урядовці державних установ і відомств та члени їхніх родин, значне число громадян УНР, які залишили рідну землю з політичних міркувань, а також голова Директорії УНР та Головний Отаман Симон Петлюра. Опинившись у Польщі, всі вони перейшли на становище політичних емігрантів, натомість козаки і старшини Армії УНР мали бути розміщені у таборах як інтерновані. В цей час у Польщі перебувало близько 40 тис. громадян УНР, які нагально потребували опіки та гуманітарної допомоги з боку Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі.

Поодинокі згадки про діяльність С. Петлюри в часі його перебування у Польщі (кінець 1920 – 1923 рр.) присутні у цілій низці опублікованих у другій половині 1990-х рр. монографічних досліджень¹ стосовно різних аспектів перебування інтернованої Армії УНР у польських таборах. До активізації наукового вивчення державотворчих зусиль Головного Отамана в цьому часі вагомо долучалася Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, заходами співробітників якої було реалізовано кілька видавничих проєктів².

Надалі наукову розробку цієї теми продовжено доволі значною кількістю досліджень, які вже виходячи зі своєї проблематики містили уривчасту інформацію про

---

1 Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.; Bruski J.J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainiskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków: Arcana, 2000. 660 s.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

2 У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри / Упоряд.: В. Михальчук, Д. Степовик. Київ, 1997; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. Фастів, 1999 та ін.

специфіку діяльності С. Петлюри протягом першого етапу його перебування в еміграції³. Значний масив фактологічної інформації про С. Петлюру представлено в низці розвідок, предметом яких була специфіка функціонування Директорії УНР і ДЦ УНР в екзилі⁴ та його чільних діячів⁵.

Невдале для УНР завершення збройного протистояння з більшовицькою Москвою вкрай негативно позначилося на моральному стані частини українського громадянства та вояцтва, посіявши у них зневіру та відчуття приреченості. Тому вже в перші дні свого перебування у Польщі С. Петлюра вживав енергійних заходів для того, аби відступ з рідних теренів не призвів до поширення анархії і розбрату в лавах армії. З цією метою вже 23 листопада 1920 р. наказом (без зазначення його номеру – *Авт.*) Головної команди Військ УНР (за підписом С. Петлюри і командувача Дієвою армією генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка) заборонялося розв'язання будь-яких військових відділів Армії УНР, які мали бути зосереджені «на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну»⁶.

Одночасно С. Петлюра (через посередництво заступника голови НДМ УНР у Польщі Л. Михайлова) звернувся з листом до польського уряду, в якому наголосив на необхідності збереження Армії УНР, котра – на його думку – перейшла польсько-український кордон зберігши свою єдність та боєздатність. Водночас дуже важливо було вберегти надалі тісний зв'язок між її частинами та з'єднаннями з одного боку, та ДЦ УНР з іншого: «постійний контакт між ними – база майбутньої сили армії і запорука того, що в її лавах не буде місця розбрату та провокаціям»⁷, що своєю чергою уможливило би підтримувати бойовий дух українського вояцтва.

Зберегти боєздатність Армії УНР можна було би шляхом реалізації цілої низки запропонованих С. Петлюрою заходів: вояки-українці не повинні були утримуватися спільно з інтернованими підрозділами ЗСПР («брედовцями»); окремі тактичні

3 Ковальчук М.А. *Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920–1921 рр.* Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 97–108; Пискун В. *Політичний вибір української еміграції* (20-ті роки ХХ ст.). Київ, 2006. 672 с.; Pisulinski J. *Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923.* Toruń, 2013. 480 s.; Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа). Ніжин, 2013; Руккас А. Створення та діяльність органів військово-дипломатичного представництва УНР в Польщі (1919–1921 рр.). Україна і Польща: шляхами міждержавних взаємин. 36. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин / наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ, 2019, С. 89–107; Срібняк І. Військова співпраця УНР та Польської Республіки у другій половині 1919–1920 рр.: організаційно-мобілізаційний аспект. Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Маг-ли конф. Київ, 2018. С. 151–176.

4 Яблонський В.М. Від влади п'яти до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ, 2001; Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.). Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». 2002. Вип. 6. С. 212–216; Яблонський В.М. Державний Центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). Київ, 2020. 646 с.; Sribnyak I. *The Ukrainian People's Republic Directorate – The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile (1919–1926): A Study of Military and Political Activity in Ukraine and Poland.* Nationen und Grenzen Bildung neuer Staaten in Ost- und Mitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg, Hg.: Maciej Krotofil, Dorota Michaluk. 2022. Band 4 (Series: «Geschichte im mitteleuropäischen Kontext»). P. 189–209.

5 Палієнко М., Срібняк І. Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця. Архіви України. 2022. № 3 (332). С. 32–78.

6 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 69.

7 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.

одиниці (дивізії, бригади, курені, батареї) мали й надалі зберігати свою організацію і штаби, а стройові старшини – залишатися на своїх посадах; українське вояцтво мало бути забезпечене медичною допомогою та прийнятним харчуванням; старшинський склад армії користувався би правом вільного пересування у межах Польщі та міг би вільно виїздити за кордон (за дипломатичними паспортами)⁸.

Перебування інтернованої Армії УНР у таборах повинно було бути наповнено конструктивним змістом, цей час – на думку С. Петлюри – належалося використати для налагодження інтенсивної культурно-освітньої роботи у війську (створення театрів і шкіл для неписьменних, видання спеціальних газет для інтернованих); а також для організації фахово-військової освіти вояцтва (влаштування курсів для старшин, продовження функціонування юнацької школи, створення скорочених курсів Генерального штабу і підстаршинських вишколів)⁹.

Не менш важливе значення мало й налагодження ефективної поточної роботи уряду УНР в екзилі, що мало надзвичайно важливе значення для міжнародного представництва незалежної України, для гуртування всієї української еміграції. Тільки в цьому випадку він міг стати повноважним репрезентантом Армії УНР на чужині та дієво захищати інтереси українського вояцтва. Тому, звертаючись безпосередньо до Л. Михайлова в справі дипломатичного забезпечення діяльності ДЦ УНР, С. Петлюра підкреслював: «Уряд УНР, його апарати і військо, хоч і в змінених обставинах, не підлягають і не можуть підлягати ліквідації, бо це б йшло попри всі норми міжнародного права та унеможливило правно-державну організацію українського народу, котрий у тяжких умовах надав Польщі збройну допомогу»¹⁰.

Одночасно С. Петлюра листовно апелює й до голови Ради народних міністрів УНР Андрія Левицького, адресувавши йому свій лист (від 28 листопада 1920 р.). У ньому він дав своє бачення останніх політичних і військових подій, а також докладно зупинився на завданнях уряду УНР в екзилі. Він кваліфікував невдалий для Армії УНР перебіг військових подій «не як ліквідацію[...] державності, не як ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб з окупантською владою України»¹¹. Головний Отаман був переконаний, що враховуючи «настрої населення України і його прагнення до створення Української Державності, його вороже ставлення до більшовиків, Уряд, у повному розумінні тієї відповідальності, яка припадає на нього, який ім'ям Республіки і народу працює для поліпшення його долі у майбутньому, повинен напружити всі свої сили, весь свій державний розум і енергію[...] щоб та віра народу в нас, як носіїв державності не послабла, а навпаки, як швидше дала доказ про ґрунтовність тієї віри»¹².

Повалити окупантську більшовицьку владу в Україні в тих умовах можна було лише збройним шляхом, і для досягнення цього С. Петлюра пропонував забезпечити реалізацію «комплексу певних заходів політично-дипломатичного характеру, що мали своєю метою зацікавити долею України вирішальні світові чинники», а також

---

8 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.

9 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.

10 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.

11 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 71.

12 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 72.

докласти всіх зусиль для збереження армії та її переформування, «реорганізації самого уряду в цілях пристосування його до потреб майбутньої боротьби», «консолідації всіх громадських сил в суцільне і монолітне ціле, пройняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед Державою»¹³.

Повною мірою усвідомлюючи значення згуртованої і боєздатної армії для відновлення української державності, С. Петлюра зажадав від уряду УНР зробити «все, що він тільки в змозі зробити, пам'ятаючи, що це справа першорядної ваги, і що наш моральний і державний обов'язок дати війську останню копіюку державних ресурсів». Розвиваючи цю думку, він вимагав: «Інтерновані козаки та старшини повинні бути забезпечені з боку харчового якнайкраще, щоб вони не були фізично знесилені[...] і щоб все, що Уряд може зробити для полегшення їх долі, щоб все це було змобілізоване і витрачене на цих лицарів і мучеників нашої нації»¹⁴.

Наслідком звернень українських урядових і військових чинників, і насамперед голови Української військової ліквідаційної комісії (УВЛК) в Польщі генерал-поручника В. Зелінського стало можливим врегулювати правне становище українського вояцтва в Польщі, що сталося після набуття чинності інструкції міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р. Відповідно до неї Армія УНР трактувалася як дружня та союзна, а її частини і з'єднання мали розміщуватися у таборах у порозумінні з головною командою Військ УНР. Інструкція зобов'язувала також польську адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування інтернованих у таборах, зокрема – організувати харчування та медичне обслуговування українського вояцтва, підготувати необхідну кількість бараків тощо¹⁵.

Між тим, особовий склад Армії УНР у грудні 1920 р. продовжував перебувати в районі біля м. Тернополя у досить скрутних побутових умовах: козаки і старшини мешкали дуже скупчено (до 30 осіб в одній хаті), що призводило до поширення в їх середовищі інфекційних хвороб; у харчовому відношенні цей район був цілком виснажений – наслідком чого у козаків з'явилися перші ознаки цинги. Така ситуація вимагала негайного реагування, з огляду на що С. Петлюра 19 грудня 1920 р. звернувся до генерала Віктора Зелінського з листом, в якому зобов'язав його терміново порозумітися з Військовим міністерством Польщі щодо негайного перевезення українського вояцтва до визначених для його утримання таборів або досягти домовленості про передислокацію частин і з'єднань Армії УНР до іншого району¹⁶. Інтерпеляція голови УВЛК генерала В. Зелінського, і відповідна реакція польської військової влади дозволила оперативно вирішити проблему з переміщенням українського вояцтва до таборів.

Одночасно С. Петлюра докладав усіх зусиль для відновлення роботи уряду УНР, що стало можливим завдяки всебічному сприянню з боку польської влади. Вже у кінці 1920 р. урядовці більшості державних установ і міністерств УНР були скупчені в Тарнові, майже цілком займаючи найбільший міський готель «Брістоль». Не менш відповідальним завданням для Головного Отамана була консолідація всіх здорових

---

13 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 72–73.

14 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 72–73.

15 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 28. арк. 159.

16 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 105.

сил української політичної еміграції в Польщі, для чого С. Петлюрою ініційовано скликання передпарламенту. 9 січня 1921 р. він підписав ухвалений Радою народних міністрів УНР «Закон про Раду Республіки» в статусі «тимчасового зверхнього органу народної влади, якому належить вся повнота влади»¹⁷. Її скликання було санкціоновано польською владою, після чого Рада 4 січня 1921 р. почала свою роботу в Тарнові.

На відкритті Ради Республіки у своїй промові до її членів та уряду УНР С. Петлюра зазначив, «що перша наша думка, перша найпильніша справа наша – це турбота про армію. Перше завдання – зберегти її єдність, захистити її від сторонніх шкідливих впливів, забезпечити її харчування і [...] культурно-освітні потреби, щоб вона була морально і фізично здорова. Треба обов'язково провести реорганізацію її [...] треба переглянути всю систему нашої військової справи... Коли це зробимо, то будемо мати міцний апарат для керування військовою справою, будемо мати готові кадри для майбутньої великої Української Армії»¹⁸.

Проте легальна діяльність ДЦ УНР і Ради Республіки в Польщі продовжувалася недовго, бо вже після підписання у березні 1921 р. польсько-радянського мирного договору в Ризі уряд УНР автоматично втратив свій статус (внаслідок заборони перебування на теренах Польщі всіх антибільшовицьких організацій і збройних формувань) та мусив перейти на напівлегальне становище. Голова Директорії УНР С. Петлюра завдяки своєму статусу очільника держави (яка до того ж донедавна перебувала у союзних з Польщею відносинах) зберіг свою «екстериторіальність», і міг допоки вільно пересуватися у межах Польської держави.

Найголовнішим завданням для Головного Отамана у цей час стала організація збройного опору більшовицькій окупації України, і на виконання його доручень вже у січні 1921 р. розгорнув свою діяльність Партизансько-Повстанський штаб при головній команді Військ УНР, завданням якого стали підготовка і проведення загального повстання в Україні з метою повалення більшовицької влади. З цією метою Штаб таємно відряджав на українські землі старшин-організаторів партизанських загонів, а також забезпечував створення міського підпілля. Територію України було поділено на повстанські округи (групи) і райони, Штаб вжив заходів для створення у кожному з них штабу та призначення командувачів з числа кадрових старшин Армії УНР. За пропозицією С. Петлюри начальником Штабу було призначено командувача 4-ої Київської стрілецької дивізії Армії УНР генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, який мав великий досвід проведення партизанських дій в Україні¹⁹.

Прагнучи підтримати інтернованих вояків-українців у їхньому нелегкому таборному житті С. Петлюра у квітні 1921 р. відвідав два табори – Каліш і Ланцут, чому сприяла й нормалізація умов утримання в них українського вояцтва. Першим С. Пет-

---

17 Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 62.

18 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 198. арк. 22.

19 Срібняк І. Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР у 1921 р. Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 107–120; Срібняк І. Республіка Польща і Українська Народна Республіка у боротьбі з більшовизмом у 1921 р. Організаційно-агентурна діяльність Партизансько-Повстанського штабу при головній команді Військ УНР (за матеріалами ЗНІО і БН). Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923 / red. M. Gibiec, G. Hryciuk, R. Klementowski. Wrocław-Warszawa, 2020. S. 492–507.

люра (разом із командувачем армії М. Омеляновичем-Павленком та військовим міністром уряду УНР В. Зелінським) відвідав Каліш (2 квітня ц.р.), мешканці якого зустріли його «з найбільшими парадами і почестями». Він оглянув табір та виступив 3 квітня перед старшинами, наголошуючи на небезпеці пропаганди ідей гетьманства. За оцінкою одного зі старшин (В. Левицького), С. Петлюра «постарівся, посивів та якийсь глибокий сум-журба давить його. Його риси лиця покрилися глибокими борознами». З нагоди приїзду С. Петлюри 4 квітня інтернованим воякам-українцям вперше за час інтернування було виплачено грошове утримання: кожному старшині – 750 марок польських (м.п.), козакові – 250 м.п.²⁰

14 квітня 1921 р. С. Петлюра завітав до Ланцуту, і знаючи про його майбутній приїзд таборяни завчасно до нього підготувались – на вході до табору Головного Отамана зустрічала почесна варта, після цього на його честь відбулася військова дефіляда з участю вояків всіх дислокованих у таборі частин (Кам'янецька піша юнацька школа, 1-ша Кулеметна і 5-та Херсонська стрілецька дивізії, Запасові війська, Штаб тилу, курені польової варти та жандармерії, Окремий корпус кордонної охорони). Після цього проведено перевірку знань слухачів старшинських та підстаршинських вишкочків²¹. Увечері цього ж дня у таборовому театрі відбувся концерт, перед початком якого С. Петлюра звернувся до присутніх з промовою, давши в ній оцінку тодішньому становищу інтернованих та закликавши присутніх «до єдності і віри в майбутнє»²².

За 3,5 місяці (21 липня 1921 р., за іншими даними – 22–24 липня) С. Петлюра вдруге гостив у Каліші. З нагоди його приїзду відбулися служба Божа, військова дефіляда та спортивні змагання в рамках таборової олімпіади. За згадками сотника В. Левицького, цього разу «Головний Отаман промовив зігріваючими словами до нас. Заєдно жива надія та ідеалізм пробиваються з уст цього визначного чоловіка. Колиб так до його цих гарних прикмет ще більше щастя та військової енергії й студій – ми мали би великого вожда». Наступного дня – «наче благодійна манна з неба впала [...] неждана підмога» – кожному старшині в таборі було виплачено 900 м.п., козакові – 400 м.п.; крім того, декому з таборян видано й одяг²³.

Головний Отаман 11 серпня 1921 р. також відвідав й табір у Вадовицях, де зокрема був присутній на оголошенні наказу Головної команди Військ УНР (від 28 липня ц.р.), яким 30 юнаків пішого і 36 юнаків кінного відділів Спільної юнацької школи, що скінчили повний курс навчання, були іменовані першим старшинським рангом Армії УНР – хорунжого²⁴. Цей день назавжди закарбувався у пам'яті молодих старшин, де-хто з яких залишив про нього свої емоційні спогади²⁵.

Проте ситуація в таборах була далекою від «райдужної», бо відносно покращення становища інтернованих вже на початку осені 1921 р. знову ускладнилося через майже повну відсутність коштів у державній скарбниці УНР, які могли би бути ви-

20 Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. Свобода. 1934. 1 жовтня. Ч. 229. С. 2.

21 ЦДАВО України. ф. 2439. оп. 1. спр. 24. арк. 116. 170.

22 Наша Зоря. 1921. Ч. 9. С. 18.

23 Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. Свобода. 1934. 6 жовтня. Ч. 234. С. 2.

24 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 1. спр. 129. арк. 11.

25 Буткевич Л. Спільна військова юнацька школа. Тризуб. 1977. Ч. 81. С. 16–18; Отрешко-Арський М. Воєнні школи армії УНР. Тризуб. 1973. Ч. 71. С. 9–18.

користані для матеріальної підтримки інтернованих. Справа в тім, що у цей час дуже значна частина державних ресурсів спрямовувалась на забезпечення потреб Партизансько-Повстанського штабу при Головній команді Військ УНР, заходами якого підготовлювалось загальне збройне повстання проти більшовиків в Україні. Водночас мало місце скорочення видатків на утримання інтернованих вояків-українців польською владою, уряд якої у цей час вживав усіх заходів для мінімізації наслідків кризових явищ в національній економіці, які були зумовлені нещодавнім протистоянням з більшовицькою Росією.

У цей час С. Петлюра використовував весь свій авторитет і значну частину часу аби заохотити вояків інтернованих частин та з'єднань Армії УНР до участі в культурно-освітній роботі та військовому навчанні, що було вкрай важливо для збереження морального духу українського вояцтва. Сприяти цьому могла й самоосвіта українського старшинства, причому для цього мала використовуватися новітня військово-фахова та історична література, що виходила друком у європейських країнах.

У нотатнику Головного Отамана зберігся його власноручний запис, зроблений орієнтовно навесні 1921 р., який призначався для повідомлення старшинам Генерального штабу Армії УНР: «На українській мові і силами Українського Генерального штабу не вийшло ще на жаль написаної історії великої світової війни 1914–1918 р., з якої наше старшинство могло би мати більш-менш суцільний образ подій мілітарних, що привели до перемоги Антанти над коаліцією центральних держав Європи. Маючи на увазі, що наше старшинство тим часом потребує відповідної лектури на сю тему», С. Петлюра вважав за доцільне використовувати нещодавно надруковану (польською мовою) книгу професора К. В. Куманецького «Strategia Wielkiej Wojny 1914–1918», яку «слід [було] рекомендувати нашому старшинству як найбільш приступне джерело для ознайомлення зі згаданими подіями». Щоправда і ця книжка, на думку Головного Отамана не могла «бути визнана за совершену (довершену – *Авт.*), бо мала свої дефекти, але за бракам іншого джерела», він рекомендував її до читання та студювання²⁶.

Одним із пріоритетних завдань для Генерального штабу, на думку Головного Отамана, мала стати підготовка нової генерації високоосвічених старшин, які мали посісти вакантні посади в штабах частин і з'єднань. Досягти цього можна було шляхом започаткування роботи «Скорочених курсів по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР»²⁷, для чого С. Петлюрою у квітні 1921 р. дано відповідні доручення начальнику Генерального штабу Армії УНР (на той час) генералу Володимиру Сальському та військовому міністру генералу Марку Безручку. Завдяки моральній та матеріальній підтримці, яка надавалася їм особисто С. Петлюрою, Курси стабільно працювали протягом жовтня-травня 1921–1922 рр. та успішно виконали

---

26 Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU), sygn. I.380.1/62, k. 119–120.

27 Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною...»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921–1924 рр. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940–2014)*. Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. T. 1. S. 24–32.

свою місію²⁸. Відзначивши цю подію як «новий етап у поступі нашої армії», Головний Отаман у своєму зверненні до їх випускників вказав на «велике значення усвідомленню згаданими старшинами почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною – будови міцної опори її – армії»²⁹.

Об'єктом чільної уваги С. Петлюри був генералітет Армії УНР, який справляв часом вирішальний вплив на різні сторони життєдіяльності українського вояцтва. В силу цього дуже важливим було об'єднати вищих офіцерів Військ УНР та ефективно використати їхні досвід і знання для реорганізації різних військових структур та штабів в умовах інтернування. З цією метою С. Петлюра ініціював створення Вищої військової ради (ВВР) Армії УНР, до складу якої увійшли найавторитетніші українські генерали та кілька міністрів уряду УНР. До її функціоналу належав «попередній розгляд законодавчих справ, остаточне розв'язання, в межах законів, адміністративно-організаційних і господарчих питань по справах, що торкаються озброєних сил Республіки, а також для координування діяльності Військового Міністра, Начальника Генерального Штабу і генерал-Інспектора Військ УНР»³⁰. Члени ВВР зокрема істотно долучилися до вироблення нормативних положень, що регламентували внутрішню структуру Армії УНР. Ці положення зведено у двох таємних наказах (№№ 59 і 60) Головної команди Військ УНР від 10 і 13 жовтня 1921 р.³¹

Але не всі генерали Армії УНР були готові стійко долати труднощі еміграційного життя, наслідком чого стало посилення незадоволення деякого з них, виявившись у безоглядній критиці новосформованого уряду Пилипа Пилипчука. Більше того, можливо що дехто з вищих старшин Армії УНР вдався до розробки планів насильницького усунення кабінету П. Пилипчука від влади та формування т.зв. «військового уряду». При цьому учасники змови (якщо така дійсно мала місце) не збиралися вживати жодних обмежувальних заходів щодо С. Петлюри, сподіваючись що він акцептує їх дії. Зрештою є всі підстави припускати, що головним чинником, який завадив змовникам діяти рішуче, став авторитет С. Петлюри у середовищі українського вояцтва (зрозуміло що не усього), який був настільки високим, що «гарячі голови» зрештою не ризикнули піти цим шляхом³². В перших числах листопада 1921 р. стався гострий особистий конфлікт міністра преси і пропаганди уряду УНР О. Ковалевського з військовим міністром уряду УНР В. Павленком, який кількома днями раніше звернувся до С. Петлюри з проханням про свою відставку (слід додати, що саме В. Павленко розглядався змовниками як майбутній прем'єр-міністр)³³.

У цей час становище ДЦ УНР суттєво ускладнювало те, що практично від підписання Ризької угоди більшовицька Москва регулярно інтерпелювала до польського уряду з вимогами видалення за межі Польщі її очільника С. Петлюру, команду-

28 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 226. арк. 39–42.

29 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 246. арк. 26.

30 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 59. арк. 2.

31 Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.).

32 Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO). Емінак. 2018. № 2 (22). Т. 2. С. 40–45.

33 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO). rękopis 22/53/11 (Щоденник начальника відділу пропаганди міністерства преси та пропаганди уряду УНР Н. Гнатюка, запис від 12 листопада 1921 р.).

вача Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка і голови УВЛК В. Зелінського. Зрештою радянській дипломатії у середині жовтня 1921 р. вдалося домогтися виїзду з Польщі останніх двох (С. Петлюра залишився в Польщі, але мусив фактично перейти на нелегальне становище аби не потрапити на очі радянських агентів у Варшаві). З цього моменту С. Петлюра усіяко приховував свою діяльність, перестав відвідувати табори інтернованих, але разом із тим продовжував виконувати свої обов'язки голови держави і верховного командувача Військ УНР.

Після поразки восени 1921 р. Листопадового рейду трьох повстанських груп Військ УНР С. Петлюра запропонував кардинально змінити акценти роботи в таборах інтернованих – на його думу назріла потреба переходу від збройної фази боротьби з більшовизмом до збереження кадрового кістяка армії як базису для її продовження у майбутньому – коли для цього визріють сприятливі умови та сприятиме міжнародна ситуація. З огляду на це він у одному зі своїх наказів відзначив заслуги ініціатора створення у таборі Каліш «Юнацької школи прискороного випуску» – генерала Олександра Удовиченка, який за словами С. Петлюри «в невимовно тяжких умовах інтернації створив міцний духом і волею апарат Школи», завдяки діяльності якої Батьківщині було «подаровано [...] стільки нових освічених провідників нашого війська». С. Петлюра оголосив подяку й полковнику Олександру Годилю-Годлевському (начальнику згадуваної Школи), який виніс весь «тягар ведення школи і виховавшого нових орлів старшин»³⁴.

Підтримуючи тих старшин, які прагнули підвищити фаховий рівень старшинства та віддано для цього працювали, Головний Отаман твердо і послідовно протидівав всім виявам партійності у середовищі інтернованого українського вояцтва. Зокрема, коли О. Годилю-Годлевський наприкінці січня 1922 р. – з огляду на його «відповідний досвід та організаторський хист» – був запропонований на посаду помічника начальника 4-ої Київської стрілецької дивізії, С. Петлюра умовою такого призначення вважав залишення ним рядів партії хліборобів-демократів (гетьманців), бо його перебування в ній суперечило наказові Головної Команди Військ УНР, який забороняв вояцтву належати до будь-яких партій³⁵.

На рапорті військового міністра УНР Миколи Юнакова (від 8 липня 1922 р.) С. Петлюра залишав свою резолюцію: «Полковник Годилю-Годлевський є відповідний і корисний старшина Української Армії, у відданості котрого нашій загальній справі у мене не було сумніву. Гадаю, що з виходом його з партії, про що він свідчить, було би бажаним використати його досвід для відповідної праці старшого начальника. Зважаючи ж на тяжке родинне становище полковника Годлевського доручаю Воєнміну виклопотати спеціальну допомогу йому од Уряду. 19 липня 1922 р.»³⁶.

Головний Отаман опікувався й тими організаціями, які мали своїм завданням допомогу найуразливішим категоріям таборян, зокрема військовим інвалідам. З цією метою він підтримував діяльність заснованої у травні 1921 р. «Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР» (ВСВІ), однією із завдань якої було сприяння інвалідам у

---

34 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 230. арк. 35 зв.-36.

35 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 822. арк. 275.

36 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 822. арк. 272.

справі їхнього пенсійного забезпечення³⁷. С. Петлюра також відзначав зусилля ВСВІ, покликані привернути увагу до цієї категорії вояцтва поза межами Польщі. У своєму листі (№ 228 від 4 червня 1922 р.) до військового міністра УНР М. Юнакова він зокрема звернув увагу на те, що Спілка вживала всіх можливих заходів «в справі завязання зносин з чужоземними созвучними собі організаціями, ширячи серед них відомості про ту боротьбу за Українську державність, під час якої так багато і з шкодою для власного життя прислужились наші інваліди»³⁸.

Як видатний державний діяч, С. Петлюра надавав великого значення справі збирання та охорони національних пам'яток та повною мірою розумів потребу збереження документальних свідчень героїчної боротьби українського народу за свою волю і незалежність, бо тільки в такий спосіб можна було закарбувати для історії найголовніші її здобутки. 22 липня 1922 р. відбулась зустріч начальника Головного військового історичного музею-архіву (ГВІМА) Армії УНР Михайла Обідного з С. Петлюрою, під час якої останній пообіцяв виділити кошти для підтримки архіву (і дотримав пізніше свого слова), відзначивши потребу публікації окремих найцінніших документів. Головний Отаман наголосив й на необхідності охорони могил українських вояків у Польщі, запропонувавши насипати над могилами кургани – так, як це мало місце за козацьких часів³⁹.

Маючи практичний досвід журналістської та редакторської роботи, С. Петлюра повсякчасно підтримував таборову пресу, через яку інтерновані отримували значну частину інформації про громадсько-політичне та культурне життя Європи, а також й окупованої більшовиками України. Особливого значення набувала преса під час перебування інтернованого вояцтва поза таборами, коли окремі частини Армії УНР майже у повному складі відряджалися для проведення різних робіт. 11 листопада 1922 р. Головний Отаман доручив генерал-інспектору Військ УНР забезпечити сталий зв'язок з відділами Окремої кінної дивізії – шляхом регулярного надіслання її воякам часопису «Український Сурмач». Про його своєчасне надходження мали подбати насамперед командири окремих частин згадуваної дивізії⁴⁰.

Ціла низка документальних згадок свідчить про те, що С. Петлюра підтримував українську еміграційну пресу уенерівського політичного табору власними коштами. В цьому зокрема переконує інформація, уміщена в журналі «За Державність», з якої випливає, що незабаром після виходу його першого числа за 1922 р. С. Петлюра передав 15 тис. марок польських (м.п.) для видання наступного номеру, приховавши свою особу під криптонімом «С.Т.» (*Симон Торнтон*)⁴¹. Долучився Головний Отаман й до заснування журналу «Табір», для чого звернувся з листом (від 16 червня 1923 р.) до начальника Генерального штабу Армії УНР генерала В. Куца, в якому висловив думку про доцільність надання фінансової допомоги його редакції (у розмірі 3 млн

---

37 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO). rękopis 22/53/13 (Статут Всеукраїнської Спілки Військових Інвалідів, УНР. Тарнів, 1921. С. 3–4).

38 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 822. арк. 221.

39 Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині. Пам'ятки України: історія та культура. 2005. № 2. С. 92–127.

40 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 824. арк. 192.

41 За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава: Українське Воєнно-історичне товариство, 1938. № 9. С. 230.

м.п.), причому решта суми (з кошторису) для видання журналу мала була віднайдена редакцією «Табора», а прибутки від продажу – використані для утворення фонду для продовження видання цього журналу⁴². Також С. Петлюра (під псевдонімом *О. Ряст*) підтримав часопис й публікацією в ньому своєї статті «“Табір” (чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)», що мала програмний характер.

Восени 1922 р. С. Петлюра причинився до продовження роботи вже згадуваних восьмимісячних «Скорочених курсів по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР», подбавши про забезпечення їх фінансування. Він також висловив свої побажання та вказівки, які могли би сприяти піднесенню фахового рівня майбутніх слухачів курсів, а для цього належалося поліпшити «персональний склад лекторів на цих курсах [...], притягнувши до викладів кращі сили наших старшин з освітою Генерального Штабу». Головний Отаман був переконаний у тому, що слід було також «подбати про закупку відповідних книжок з обсягу тих дисциплін, що будуть викладатись на курсах, звернувши особливу увагу на новинки європейської післявоєнної літератури». Прагнучи допомогти майбутнім слухачам курсів у засвоєнні фахових знань, С. Петлюра визнав бажаним, «аби лекції, що будуть викладатись на курсах, стенографічно були записані і видані – хоча б літографічним способом», кошти на що «може пощастить дістати»⁴³.

Він продовжував ними опікуватися й пізніше, і зокрема наполіг на переданні на потреби згадуваних курсів частини коштів, що були зібрані хористами Української республіканської капели О. Кошиця та передані на потреби інтернованої Армії УНР. Згадувана Капела, яка гастролювала в Америці (під назвою «Український національний хор»), станом на 5 лютого 1923 р. передала – через посередництво С. Петлюри – 160 американських доларів. У своєму листі до О. Кошиця Головний Отаман висловив «спеціальну подяку» всім капелянам, а також окреслив – на які власне потреби таборян будуть витрачені ці кошти (курси штабних старшин та облаштування майстерень у таборах)⁴⁴.

Хористи й у подальшому проводили збірки коштів, які спрямовувалися на підтримку інтернованого українського вояцтва, а також створення у таборах умов для працевлаштування найбільш нужденних таборян. Про черговий транш допомоги (з 564 810 м.п.) йшлося у таборовому часопису «Український Сурмач», де зокрема розміщено інформацію про передання С. Петлюрою цієї суми генеральному інспектору (на той час) генералу О. Загородському, яке було проведено 30 червня 1923 р. Ці кошти надіслано до Польщі солістом «Українського національного хору» Григорієм Павловським та пропорційно розподілено між установами й організаціями таборів. Зокрема приблизно однакові суми отримали «комітет сухотників таборів», кошикарська майстерня в таборі Каліш, теслярсько-ковальська майстерня в Скальмержицях, шевсько-кравецька майстерня в таборі Щипіорно, жіноча артіль з виготовлення ви-

---

42 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 316. арк. 107.

43 ЦДАВО України. ф. 3947. оп. 1. спр. 13а. арк. 7.

44 ЦДАВО України. ф. 3965. оп. 2. спр. 94. арк. 119-120; Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ, 2019. С. 247.

шиванок⁴⁵. У вересні 1923 р. С. Петлюра знову прийшов на допомогу таборянам, передавши «Комітету звільнених з інтернування» у Щипіорно 1 200 000 м.п., що стало «великою підмогою для зреалізування домагань» учорашніх вояків Армії УНР⁴⁶.

Протягом 1923 р. С. Петлюра мусив ретельно переховуватися у Польщі аби не потрапити на очі більшовицьким агентам, які спеціально «полювали» на Головного Отамана у Варшаві. Така увага радянських спецслужб змушувала С. Петлюру залишати свою оселю лише увечері для коротких вечірніх прогулянок, які відбувалися зазвичай у супроводі когось із найближчого оточення Головного Отамана. Одним з них був Вячеслав Прокопович, якому С. Петлюра й довірив свій план дій на найближче майбутнє, який полягав у відновленні ширшої політичної праці в Західній Європі, об'єднанні всіх свідомих сил української еміграції у боротьбі «проти найстрашнішого й наймогутнішого ворога – Москви» і розбудові тісних взаємин із європейськими країнами⁴⁷.

Організацію виїзду С. Петлюри і В. Прокоповича взяв на себе голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерал В. Сікевич, а всі фінансові видатки покривав із власних коштів уповноважений міністр Уряду УНР, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії та Швейцарії барон М. Василько. 31 грудня 1923 р. С. Петлюра та В. Прокопович під прибраними іменами і з паспортами урядовців Дипломатичної місії УНР в Угорщині виїхали з Варшави до Відня аби потім – після тривалих пересувань кількома європейськими країнами – осісти у Франції⁴⁸.

Весь час перебування С. Петлюри в Польщі являв собою приклад служіння державницьким ідеалам та послідовного обстоювання національних інтересів, непохитної впевненості у те, що відновлення УНР є найголовнішим завданням її громадян. Завдяки такій позиції Головного Отамана наріжним каменем усєї діяльності екзильного українського уряду стала турбота про інтерновану Армію УНР, яка мала бути збережена та реорганізована задля майбутнього повернення на терени України в цілях продовження боротьби за державну незалежність Батьківщини. На думку С. Петлюри – тільки Армія УНР – хоч і беззброєна та мілітарно переможена – уявляла з себе натовді єдину реальну силу, спроможну стати в обороні самостійності УНР, і тільки українське вояцтво – яке пройшло бойові випробування у 1919–1920 рр. – являло собою символ нескореності національного духу.

Опинившись у таборах, Армія УНР перебувала в досить складних умовах, які істотно погіршувалися в осінньо-зимовий період – як з огляду на малі ліміти дров і вугілля для опалення бараків, так і через не завжди задовільне харчування, що мало місце внаслідок кризових явищ в польській економіці на початку 1920-х рр. Через повне вичерпання коштів у державній скарбниці ДЦ УНР у 1922–1923 рр. опинився без яких-небудь фінансових засобів, та відповідно – не мав можливості матеріаль-

---

45 Український Сурмач. 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 15.

46 Український Сурмач. 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 16.

47 Прокопович В. Остання подорож. Тризуб. 1931. Ч. 20–21 (278–279). С. 29.

48 Матяш І. Варшава–Будапешт–Париж: деталі однієї подорожі (маловідомі моменти життя Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри). *Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy. Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921*. T. 2; pod red. M. Szumiły. Warszawa, 2021. S. 139–159; Палієнко М., Срібняк І. Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця.

но підтримати українське вояцтво. Лише завдяки зусиллям жертводавців та внескам міжнародних харитативних організацій стало можливим дещо поліпшити становище дітей та жінок у таборах, а також подбати про вразливі категорії таборян – інвалідів та хворих. Але навіть у цій ситуації С. Петлюра знаходив аргументи аби переконати командування Армії УНР у доцільності спрямування ресурсів для реалізації пріоритетних завдань, одним із яких була підготовка старшин Генерального штабу.

Зникнувши з публічного політичного поля в Польщі вже в кінці осені 1921 р. (в силу необхідності перебувати у Варшаві інкогніто), С. Петлюра тим не менш не втрапив зв'язку з армією, дієво долучаючись до вирішення усього кола питань, пов'язаних із життєдіяльністю інтернованих українських військ. За підписом С. Петлюри (і військового міністра уряду УНР) виходили всі накази Головної команди Армії УНР, які регламентували внутрішній розпорядок її частин та з'єднань, і відповідно саме Головному Отаману адресувалися рапорти й ситуаційні зведення командирів дивізій та старших військових начальників. С. Петлюра мав вирішальний вплив на процес призначення старшин на вакантні командні посади та зумів об'єднати український генералітет навколо ідеї боротьби за відродження УНР.

Але попри всі заходи командування та вищого політичного проводу УНР кількість вояцтва у таборах невпинно зменшувалася, що зумовлювалося як прагненням польської влади зменшити обсяг матеріальних видатків на інтернованих, так і бажанням частини вояцтва вийти з таборів з огляду на безперспективність подальшого там перебування. Несприятлива економічна ситуація в Польщі змушувала їх до пошуку інших країн свого перебування, так само як і активізація радянських спецслужб у Варшаві спонукала Головного Отамана прийняти для себе рішення про необхідність полишення меж цієї країни – з метою продовження політичної діяльності та обстоювання українських національно-визвольних ідеалів.